

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

# LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

4

*Liaudis virsta tauta*

BALTOJI VARNELĖ

**Redakcinė kolegija:  
Egidijus Aleksandravičius  
Antanas Kulakauskas  
Rimantas Miknys  
Egidijus Motieka  
Antanas Tyla**

**Recenzavo įst. m. dr. Vytautas Žalys  
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius  
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,  
Raimundas Lopata**

**Redaktorius Gytis Vaškelis**

**Dailininkas Saulius Motieka**

## Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS .....	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai .....	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus .....	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų .....	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba. ....	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskiečio metamorfozės .....	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai .....	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century .....	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga .....	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė .....	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai? .....	327
II. DISKUSIJA .....	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje .....	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas .....	363

<i>Ingė Lukšaitė</i> .....	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai .....	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu .....	397
III. RECENZIJOS .....	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos .....	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma .....	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m." .....	437
IV PUBLIKACIJOS .....	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje .....	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo .....	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka) .....	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO RESUME .....	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY .....	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG .....	535
ASMENVARDŽIAI .....	551
VIETOVARŽIAI .....	571

## KALBA IR SOCIALINĖ KLASĖ PIETVAKARIŲ LIETUVOJE IKI 1864 METŲ

Šiuolaikinis lietuvių nacionalinis (tautinis) judėjimas prasidėjo paskutiniame XIX a. ketvirtyje. Jį nulėmė ilga ir sudėtinga lietuvių tautinės kultūros raida. Dauguma lietuvių visuomenės kultūros veikėjų buvo kilę iš valstiečių, todėl tautiškasis sąjūdis buvo glaudžiai susijęs su socialiniu ir ekonominiu kaimo vystymusi. Istoriskai susiklostė taip, jog šiuolaikinės lietuvių nacionalinės kultūros ir literatūros šaknys glūdi kaime.

Šio straipsnio problematika apima lietuvių kultūrinį gyvenimą Užnemunėje, lietuvių etnografinėse žemėse, Lietuvos pietvakariuose. XIX amžiuje ši teritorija įėjo į Lenkijos Karalystę, kuri buvo Rusijos valdžioje. Iki 1831 metų Karalystė turėjo autonomijos teises, kurias tam tikru mastu išsaugojo ir vėlesniais metais. Lietuvių valstiečiai Lenkijos Karalystėje, 1807 m. panaikinus baudžiavą, tapo laisvi. Dauguma jų gyveno valstybiniuose dvaruose ir sudarė žymų turtingųjų ūkininkų sluoksnį.

Lietuvių visuomenės skilimas į lenkiškai kalbančią diduomenę ir lietuviškai kalbančią valstietiją buvo ilgas ir palaipsnis procesas. Lenkų kalbos atsiradimas Lietuvoje yra susijęs su krikšto priėmimu XIV a. pabaigoje. Paskutinis didysis kunigaikštis, kalbėjęs lietuviškai, buvo Jogailos sūnus Kazimieras (1440-1492). Lenkų kalba įsigalėjo didžiojo kunigaikščio dvare XVI a. viduryje. Iš čia ji kartu su lenkų tradicijomis paplito ir pirmiausia buvo priimta magnatų ir stambių žemvaldžių dvaruose. Dauguma smulkiosios bajorijos ir miestelėnų kalbėjo lietuviškai ir tik XVIII a. pabaigoje sulenkėjo (be Žemaitijos). Tokiu būdu lenkų kalba XIX a. tapo pagrindine visuomenės bendravimo ir socialinio prestižo priemone<sup>1</sup>.

Lietuvių kalbai pasitraukus iš bažnyčios ir valstybinio gyvenimo, ji tapo tik žemutinių visuomenės klasių kalba. Vidaus reikalams Lietuvos kanceliarija paprastai vartojo

senąją slavų kalbą (kirilicą), o 1697 m. ji buvo pakeista lotynų ir lenkų kalbomis. Ilgam laikui Lietuvoje įsivyravo dvikalbystė: tuo pat metu, kai šnekamoji lietuvių kalba XVII a. buvo vis dar plačiai vartojama LDK teismuose, oficialūs dokumentai, išskyrus valstiečių priesaikų tekstus, jau buvo rašomi senąją slavų, lotynų arba lenkų kalbomis. Lietuvių kalba oficialiai valstybine kalba tapo tik XX amžiuje.

XVII a. Lietuvos raštija pergyveno trumpą žydėjimo laikotarpį. Žymiausias to laikotarpio rašytojas Mikalojus Daukša kvietė visuomenę atgaivinti kalbos vartojimą. Tačiau tokie pavieniai balsai negalėjo sustabdyti stiprėjančios polonizacijos. XVII a. bendras lietuvių literatūros lygis gerokai nusmuko<sup>2</sup>.

Rytų Prūsija šiuo atžvilgiu buvo išimtis. Prūsijos lietuviai nuo XVI a. mokyklose galėjo mokytis gimtąją kalbą. Gimtoji kalba buvo pripažinta oficialia kalba ne tik mokyklose, bet ir bažnyčiose, teismuose ir valdžios įstaigose. Karališkieji potvarkiai valstiečiams buvo skelbiami lietuviškai ir vokiškai. 1832 m. Rytų Prūsijoje išėjo pirmas lietuviškas laikraštis "Lietuwiszka Ceitunga"<sup>3</sup>. Mokslo žmonės Prūsijoje, Vokietijoje ir Lietuvoje XVII ir XIX a. vis labiau domėjosi lietuvių literatūra ir folkloru. XIX a. pradžioje buvo išspausdinta žymioji Kristijono Donelaičio (1714-1780) epinė poema "Metai". Tai buvo nuostabiai gilus ir vaizdingas lietuvių valstiečių gyvenimo ir darbo aprašymas.

Prūsijos lietuvių kultūrinis judėjimas XIX a. buvo sparčiai slopinamas vis besiplečiančios germanizacijos. Be to, lietuvių spauda gotiškais rašmenimis vargiai buvo suprantama lietuvių valstiečiams, valdomiems Rusijos. Didžiosios Lietuvos bajorijos ir miestelėnų sulenkėjimas tuo metu jau buvo įvykęs faktas. Tokiu būdu lietuvių kalba liko tik valstiečių šnekamoji kalba.

Sulenkėjusiai diduomenei ir smulkiajai bajorijai šis lingvistinis skirtumas trukdė mažiau ir taip turėjo likti tol, kol tarp kaimo ir dvaro vyravo feodaliniai santykiai. Kalba galėjo įgyti naują prasmę tik jiems keičiantis. Istorikas Vytautas Merkys teigia: "Sulenkėję Lietuvos dvarininkai ir kunigai į lietuvių kalbą žiūrėjo kaip į

baudžiauninkų kalbą. Valdančios klasės leidžiamieji raštai buvo pilni lenkiškų svetimybų, liaudžiai sunkiai suprantami. Maždaug tokia kalba į valstietį kreipdavosi ir dvaro ponas arba jo urėdas. Lietuvių kalba, kaip ir pats valstietis baudžiauninkas, neretai būdavo pasityčiojimų objektas. Ilgą laiką ji buvo reikalinga tik valstiečių bendravimui dvaro ar parapijos ribose. Ėmus stiprėti valstiečių ryšiams su rinka, skverbiantis kapitalistiniams gamybiniais santykiams, lietuvių kalbos reikšmė didėjo. Turtingesnieji žemdirbiai vykdavo į didesnius turgus, miestus, plačiau bendravo tarpusavyje įvairiais ūkio reikalais<sup>4</sup>.

Teisingai pažymi V. Merkys, kad pasiturinčios ūkininkų klasės susiformavimas sustiprino lietuvių kalbos pozicijas. Tačiau lietuvių kalbos plėtotės procesas gana sudėtingas, o kartais ir prieštaringas. Net kai XIX a. valstiečių kalba buvo vis labiau viešai pripažįstama, dėl žemo visuomeninio lietuvių kalbos prestižo ir aktyvios anti-lietuviškos bažnyčios ir diduomenės pozicijos polonizacija Lietuvoje XIX a. tebesitęsė. Tuo pačiu metu toliau plėtėsi germanizacija Mažojoje Lietuvoje. Tam tikru mastu polonizaciją sąlygojo ir demografiniai pokyčiai Lietuvos pietvakariuose dėl lenkų imigracijos. Pačioje XIX a. 50-ojo dešimtmečio pradžioje į Augustavo guberniją atsikėlė lenkų valstiečiai. Ir nors didžioji jų dalis pasiliko labiau lenkiškoje, t.y. pietinėje gubernijos dalyje, likusieji apsigyveno Seinų, kiti - labiau į šiaurę - Marijampolės apskrityje<sup>5</sup>. 1861 m. į Seinus plūstelėjo lenkų amatininkų banga<sup>6</sup>. Rytų Lietuvoje tebesitęsė lenkų ir gudų kalbinė ekspansija<sup>7</sup>. Taigi kylant ir stiprėjant lietuvių tautiniam sąjūdžiui, etnografinė lietuvių gyvenamoji teritorija vis mažėjo.

Lietuvos tautinio sąjūdžio istorija, tiksliau "priešistorė", XIX a. pirmoje pusėje yra glaudžiai susijusi su trimis veiksniais: 1) bažnyčios kalbine politika, 2) stiprėjančiu valstietijos vaidmeniu Rusijos ir Karalystės vidaus politikoje, 3) kaimo raštingumo ir valstiečių švietimo plėtote. Šie tarpusavyje susipynę veiksniai nulėmė tautinės inteligentijos susiformavimą. Šiame straipsnyje siekta paanalizuoti pirmąjį aukščiau minėtą veiksnių, paaiškinti jo socialinę reikšmę. Lietuvių kalba šiuolaikine prasme nebuvo tautinio

bendravimo priemonė. Greičiau ji atliko tam tikros socialinės grupės vidinės komunikacijos funkcijas. Lietuvių kalbos išlikimą sąlygojo ne tik tai, kad ja kalbėjo valstiečiai, bet ir tai, kad jie griežtai atmetė lenkų, rusų, vokiečių ir gudų kalbas kaip svetimas. Trijose Lenkijos Karalystės lietuviškose apskrityse absoliuti kaimo žmonių dauguma XIX a. šnekėjo tik gimtąja lietuvių kalba. 1864 m. duomenimis, Augustavo gubernijoje lietuvių kalbą mokėjo:

Augustavo aps. - 172

Kalvarijos aps. - 80,341

Marijampolės aps. - 119,221

Seinų aps. - 62,248

Iš viso - 262,382 žmonės<sup>8</sup>

Jeigu šiuos apytikslius duomenis palyginsime su bendruoju lietuvių skaičiumi Lenkijos Karalystėje, kuris 1863 m. siekė 260,000 kitataučių<sup>9</sup>, tai turėtume padaryti išvadą, kad beveik visi lietuviai valstiečiai kalbėjo lietuvių kalba. Tačiau taip nebuvo. Dalis valstiečių, kurie buvo tarnavę kariuomenėje, dirbę dvaruose arba lančą mokyklą, mokėjo ir lenkiškai.

Be abejonės, daugelis lietuvių protestantų šiek tiek mokėjo ir vokiškai. Reikia atsižvelgti ir į polonizacijos procesus pietvakarių Lietuvos pietiniuose pakraščiuose (Seinų aps.). Galima padaryti išvadą, kad keturi penktadaliai lietuvių XIX a. pirmoje pusėje Lenkijos Karalystėje var-tojo vien lietuvių kalbą. Lenkų kalbą lietuviai ne visur ir ne vienodai mokėjo. Daugiau ją mokančių buvo Užne-munės pietinėje dalyje ir ypač mišrioje šeimos, taip pat kaimuose netoli miestų. Lietuviai vyrai labiau negu lietuvės moterys mokėjo lenkiškai, nes jiems teko dažniau išvykti iš sodžiaus ir bendrauti su kitataučiais<sup>10</sup>.

Mus pasiekę amžininkų atsiliepimai apie pietvakarių Lietuvą vienareikšmiškai byloja apie valstiečių prisirišimą prie savo kalbos. Adamas Goltzas (Goltz) guodėsi, kaip sunku esą pasiklausti kelio į Marijampolę arba Kalvariją: "Vienintelis atsakas tam, kuris negali kalbėti valstiečių suprantama šneka, yra "nesuprantu lenkiškai"<sup>11</sup>. A.Polu-jańskis (Połujański) teigė, kad "net tas lietuvis, kuris moka lenkiškai, stengiasi kalbėti su lenku tik sava

kalba. Tik išskirtiniais atvejais jis prašneka lenkiškai su tais, kurie jo kalbos negali suprasti"<sup>12</sup>. Žymus diecezijos pareigūnas Bonaventūra Butkevičius (Butkiewicz) atkreipė dėmesį į tai, kad valstiečiai, kurie apskritai gerbė dvasininkiją, ypač vertino tuos dvasininkus, kurie "kreipėsi į lietuvius jų gimtąja kalba"<sup>13</sup>. Tai paaiškinama tuo, kad daugiau niekas iš oficialiosios valdžios, išskyrus minėtuosius dvasininkus, nesugebėjo kreiptis į valstiečius betarpiškai. Taip tvirtina ir Mikalojus Akelaitis, pažymėjęs, kokie populiarūs tarp valstiečių buvo bajorai, besistengia kalbėti lietuviškai. Jis taip pat atkreipė dėmesį į dėl kalbos kilusius nesutarimus tarp valstybinių dvarų valdytojų ir valstiečių<sup>14</sup>.

Valstiečių ištikimybė savo gimtajai kalbai vertė bažnyčia ir pasaulietines institucijas bendrauti su kaimo gyventojais jų gimtąja kalba. Kita vertus, šios iš esmės lenkiškos institucijos vykdė Lietuvos polonizaciją. Bažnyčia buvo bene svarbiausia institucija, sąlygojusi lietuvių kalbos vartojimą XIX amžiuje. Lietuvių šviesuomenė į katalikų bažnyčios ir dvasininkijos vaidmenį Lietuvos kultūros istorijoje beveik visą laiką žiūrėjo kontraversiškai. Vieni bažnyčią vertino kaip lenkinimo šaltinį, kiti joje matė lietuviybės saugotoją. Matyt, tolesnis ginčijimasis yra bevaipsis, nes bažnyčia darė ir vieną, ir kitą. Gilesnis bažnyčios ir jos kalbinės politikos tyrinėjimas patvirtina šią nevienareikšmę jos poziciją.

Seinų-Augustavo diecezijos valdžia tradiciškai teigė, kad yra būtina vartoti lietuvių kalbą bendraujant su valstiečiais. 1797 m. dokumentas patvirtina, kad ir Prūsijos valdžia kėlė reikalavimą naujiems parapijos pastoriams mokėti vietinę kalbą<sup>15</sup>. Tačiau iki 1876 m. tik du Seinų-Augustavo diecezijos vyskupai mokėjo lietuviškai. Laikotarpiu nuo 1807 iki 1864 m. vienintelis lietuviškai kalbantis vyskupas buvo Karpovičius (Karpowicz) (1804). 1817 m. vyskupas Janas Golaševskis (J.Golaszewski) pranešė savo valdžiai, kad būtų tikslinga paskirti jam padėjėją, kuris mokėtų lietuviškai. Jis skundėsi, kad neįmanoma laiku atlikti visų būtinausių apeigų, ypač konfirmacijų, nes gyventojams tos paslaugos turi būti atliekamos lietuviškai.

Valdžia sutiko paskirti Polikarpą Marciejevskį (Marciejewski), kuris buvo išmokęs lietuviškai tarnaudamas Rudaminos parapijoje. Nuo 1809 m. iki 1827 m. tik P.Marciejevskis iš tiesų ir tvarkė lietuviškosios Seinų-Augustavo diecezijos dalies reikalus. Propaguodamas vietinių kalbų vartojimą, jis laikė lenkų ir lietuvių kalbas lygiateisėmis "diecezijos kalbomis"<sup>16</sup>. Nuo 1809 iki 1834 m. nei vienos diecezijos vyskupas lietuviškai nemokėjo. Be to, paprastai jis gyveno kitur ir todėl diecezijos reikalus tvarkė žemesnieji pareigūnai, kurie buvo artimesni vietinei aplinkai. Padėtis pasikeitė, kai 1837 m. Seinų vyskupu tapo Pavelas Strašinskis (Straszyński). Iš karto įsikūręs Seinuose ir būdamas labai energingas, jis atgaivino ir perorganizavo diecezijos veiklą. Tačiau P.Strašinskio santykiai su valstiečiais susiklostė prastai. Po jo mirties 1847 m. joks vyskupas nebuvo paskirtas ir Mikalojus Blockis (Blocki), taip pat lenkas, valdė dieceziją iki 1851 m. Tais metais diecezijos administratoriumi tapo žemaitis, P.Marciejevskio sūnėnas Bonaventūra Butkevičius. Tai buvo ambicinga ir prieštaringa asmenybė. Nors jis vyko į Romą dėl savo kandidatavimo, bet vyskupu taip ir netapo. B.Butkevičius daugiau ar mažiau administravo dieceziją nuo 1853 iki 1860 m. Tik 1863 m. Seinų-Augustavo diecezija sulaukė naujo vyskupo, kuriuo tapo žymios lenkų šeimos palikuonis Konstantas Liubenskis (Lubieński).

Tik XIX a. pabaigoje Seinų-Augustavo diecezijai jau reguliariai skiriami lietuvių vyskupai ir būtent tuo metu lietuvių kalba pradeda vartoti bažnytinėje conceliarijoje. Iki to laiko tik P.Marciejevskis ir B.Butkevičius bandė vartoti lietuvių kalbą bažnytiniais reikalais. P.Marciejevskio rūpesčiu 1826 m. pradėjo veikti Seinų kunigų seminarija, kuri turėjo paruošti daugiau lietuviškai mokančių kunigų. Tai buvo žymus įvykis, atvėręs kelią daugeliui valstiečių vaikų siekti mokslo<sup>17</sup>. B.Butkevičius pasižymėjo, 1853 m. paskelbdamas lietuvišką diecezijos aplinkraštį, pirmąjį tokį dokumentą Lenkijos Karalystėje<sup>18</sup>.

Iki 1864 m. bažnyčios reikalams lietuvių kalba vartota tik parapijose. Tokia praktika turėjo senas tradicijas. Pavyzdžiui, 1897 m. Punsko parapijos statute sakoma,

kad klebonas turi mokėti lietuviškai. Panašūs statutai yra žinomi nuo XVI a. pradžios<sup>19</sup>. Prienų parapijoje, pagal 1837 m. dokumentus, rožančius buvo kalbamas tik lietuviškai, o pamaldos laikomos ir lenkiškai, ir lietuviškai. Balbieriškyje pamokslai sekmadieniais buvo sakomi lietuviškai, o švenčių dienomis prisidėjo ir lenkiškos pamaldos<sup>20</sup>. Savaiame suprantama, kad kaimiškosios parapijos buvo lietuviškesnės nei miestų. Protestantų bažnyčiose buvo vartojamos trys kalbos: lenkų, vokiečių ir lietuvių. 1853 m. Vižainių parapijos instrukcijose evangelikų ir liuteronų pastoriumi nurodyta laikyti pamaldas vieną kartą per mėnesį vokiečių ir lietuvių kalbomis. Taip pat pasakyta, kad pastorius atliks apeigas lietuviams evangelikams jų gimtąja kalba<sup>21</sup>.

Iki pat 1837 m. parapijų ganytojų skyrimas priklausydavo nuo vietinės kalbos mokėjimo. 1826-1834 m. Seinų-Augustavo diecezijos vyskupu buvęs Manugievičius (Manugiewicz), atsisakė skirti į lietuviškas vietas kunigus ne lietuvius. Kai kurie iš jų prašėsi paskiriami į turtingesnes pietvakarių Lietuvos parapijas. Manugievičius buvo nusistatęs skirti tik tuos kunigus, kurie šnekėjo parapijiečių kalba<sup>22</sup>. Vėlesniais metais lenkų klebonai, atvykę į lietuviškas parapijas, turėjo samdyti padėjėjais lietuvius. Vienas klebonas taip ir paaiškines, kad padėjėją laikęs "vien tik tam, kad padėtų susikalbėti lietuviškai ir išverstų mano sumanymus"<sup>23</sup>.

Bažnyčia puoselėjo lietuvių kalbą, leisdama populiarius religinius leidinius, kurie buvo paplitę visose lietuviškose vietovėse. Tokią literatūrą leido vyskupas M. Valančius Žemaitijoje ir A. Tatarė Marijampolėje. Ją sudarė įvairiausi kūriniai, pvz., konfesijų taisyklės ir Tomo Kempiečio "Sekimas Kristumi". Plečiantis bažnyčios palaikomam blaivybės sąjūdžiui, pasipylė gausybė populiarių lietuviškų spaudos leidinių, kurie plito ir tarp Lenkijos Karalystėje gyvenančių lietuvių<sup>24</sup>. Blaivybės draugijos leido ne tik knygas, bet ir medalius bei plakatus, kurie taip pat buvo reikšminga lietuvių kalbos propagavimo priemonė.

Nors bažnyčiose lietuvių kalba dažnai vartota, tačiau kai kuriose lietuvių vietovėse XIX a. polonizacija jau ima

įsigalėti. Negausi smulkioji bajorija ir diduomenė daugelyje parapijų sugebėjo išstumti arba apriboti lietuviškas apeigas. Pavyzdžiui, Gudelių parapijoje pamaldos vykdavo lenkų kalba ir tik po to, kai vietinė "aukštuomenė" palikdavo bažnyčią, į valstiečius buvo kreipiamasi lietuviškai<sup>25</sup>. Įsigalėjusi pažiūra, kad lenkų kalba yra pranašesnė už lietuvių kalbą, skatino kai kuriuos kunigus atsisakyti lietuviškų apeigų. Net vieno laikraščio korespondentas iškėlė reikalavimą uždrausti privalomą maldų ir katekizmo mokymą lietuviškai. Tuo pačiu jis ironizavo, kam valstiečiams leisti savo pinigus lenkiškam savo vaikų mokymui, jeigu jie grįžę namo lenkiškai nebendraus, nes bažnyčioje ir dvaruose į juos kreipiamasi lietuviškai<sup>26</sup>.

Labiausiai polonizacija pietvakarių Lietuvoje įsigalėjo Pavelo Strašinskio vyskupystės dešimtmečiu (1837-1847). Siekdamas pakelti liturgijos lygį, jis reformavo bažnytines apeigas, uždrausdamas lietuviškas pamaldas ir pamokslus daugelyje parapijų<sup>27</sup>. Vyskupas visiškai nekrepė dėmesio į kalbą, kuria kalbėjo didžioji pusė jo ganytinių. Negana to, jis viešai išpeikė lietuvių kalbą, pavadindamas ją "avių kalba" - žeminantis posakis, kuris tuo metu buvo gana dažnai vartojamas<sup>28</sup>. P. Strašinskis nebekrepė dėmesio, ar skiriami lietuviškoms parapijoms kunigai mokėjo vietinę kalbą ir dažniausiai į jas siųsdavo lenkus<sup>29</sup>. A. Polujanskis savo 1859 m. kelioms po Augustavo guberniją aprašyme gerai įvertinęs P. Strašinskio administracinę veiklą, kritikavo jo požiūrį į liaudies kalbą. A. Polujanskis buvo įsitikinęs, kad toks savo lietuviškos bažnyčios tradicijų laužymas tik didino valstiečių nepasitenkinimą savo vyskupu<sup>30</sup>. Valstiečiai dar ilgai prisiminė nemėgstamą vyskupą ir jo "reformas". 1806 m. savo Seinų diecezijai jie reikalavo gražinti lietuviškas apeigas bažnyčioje, primindami savo senelių laikus kai rožančius ir kitos giesmės buvo giedamos lietuviškai, o tos apeigos pakeistos lenkiškomis vyskupo P. Strašinskio laikais<sup>31</sup>. Valstiečių nepasitenkinimas lietuvių kalbos slopinimu bažnyčiose XX a. ėmė įgyti aštresnes formas.

Nepaisant augančio valstiečių tautinio susipratimo ir stiprėjančios literatūros gimtąja kalba, lenkinimo proce-

sas XIX a., ypač bažnyčios pastangomis, gerokai išsiplėtė. Jis buvo itin ryškus pietiniuose Seinų apskrities pakraščiuose ir Rytų Lietuvoje dėl žemesnio švietimo lygio ir artimos gudų ir lenkų valstiečių kaimynystės. Lietuvių valstiečių katalikai buvo mažiau veikiami rusifikacijos, nes ortodoksinei slavų religijos įtakai jau buvo įgiję imunitetą. Tokios vakcinės valstiečiams trūko prieš polonizaciją. Ta pati katalikiška tikyba, iš vienos pusės, apsaugojo nuo rusifikacijos, bet iš kitos pusės - tapo nutautinimo ir lenkinimo priemone<sup>32</sup>.

Artėjant XIX a. pabaigai, daugelis lietuvių ir gudų valstiečių prarado savo religinį ir tautinį identitetą. 1855 m. apklausoje dėl religinių įsitikinimų gudų valstiečiai tvirtino anksčiau buvę katalikais, bet vėliau perėjo į pravoslavybę<sup>33</sup>. Lietuviai, palyginti su gudais, lengviau galėjo apsaugoti savo tautiškumą iš dalies dėl to, kad jų kalba ryškiai skyrėsi nuo aplinkinių slavų kalbų. Tačiau lietuviybės identifikavimas su katalikybe lėmė daugelio valstiečių sulenkėjimą.

Tik XIX a. pabaigoje prasidėjo platus pasipriešinimas vadinamosioms "svetimoms kalboms" pietvakarių Lietuvos bažnyčiose. Tuo metu lietuvių kalba pradėjo atsigauti ir tose parapijose, kuriose anksčiau buvo užmiršta<sup>34</sup>. Turime duomenų, kad lietuvių katalikai ir protestantai dar 1820 m. reikalavo, kad Užnemunės bažnyčiose būtų vartojama gimtoji kalba. 1820 m. Kalvarijos apskrityje Pajevonių parapijos gyventojai, išgirdę, kad naujasis vyskupas Ignacas Čiževiskis (Czyżewski) rengiasi vietoj buvusio klebono paskirti naują lenkų kunigą, parašė laišką. Jame valstiečiai prašė vyskupą neskirti jiems "kurčnebylio" kunigo, negalinčio bendrauti lietuviškai. Jie skundėsi, kad kaime pirmas toks kunigas jiems tekęs, kurį gal tik tūkstantoji parapijiečių dalis galėjusi suprasti. Valstiečiai teigė, kad tik nedaugelį religinių tiesų išgirdę iš svetimšalio kunigo. Anot jų, toks patarnavimas buvęs "netinkamas". Laiško autoriai tvirtino, kad visos negerovės kilo ne dėl blogo kunigo, bet dėl to, kad jis "nemokėjo tos kalbos, kuri visur niekinama, bet mums yra gimtoji". Pajevoniečiai galiausiai prašė vyskupą paskirti bent lietuvi padėjėją jų parapijos

kunigui<sup>35</sup>.

1825 m. Marijampolės evangelikai pateikė reikalavimus dėl savo kalbos teisių karališkajai religinių reikalų komisijai. Jie prašė leisti pasikviesti pastorių iš Širvintų (Mažojoje Lietuvoje). Vietinė valdžia parėmė šį prašymą, tvirtindama, kad "dauguma šiose vietose šneka lietuvių kalba"<sup>36</sup>. Prašytojai skundėsi, kad vienas iš vietinių pastorių yra per senas, o kitas nemoka lietuviškai. Tačiau komisija atmetė lietuvių prašymą, teigdama, kad netinka užsieniečiui atlikti bažnytines apeigas Lenkijoje. Ji siūlė pasikviesti pastorių iš Kauno<sup>37</sup>. Šis pasiūlymas iš tikrųjų buvo nereikšmingas, nes tenyškčiai evangelikų pastoriai nemokėjo lietuvių kalbos. Vėliau marijampoliečiai pasisiūlė sumokėti už pastoriaus atvykimo iš Mažosios Lietuvos išlaidas, bet ir šį kartą valdžia atsisakė įsileisti svetimšalių pastorių<sup>38</sup>. 1825 m. birželio mėnesį parapijos prašymo organizatorius Karolis Trapas pasiuntė laišką pačiam carui prancūzų kalba. Deja, laiškas buvo nukreiptas tai pačiai nepalankaus nusistatymo Religinių reikalų komisijai. Galiausiai Marijampolei buvo paskirtas naujas evangelikų pastorius, tačiau lietuvių troškimams nebuvo lemta išsipildyti<sup>39</sup>. 1830 m. dokumente tvirtinama, kad vokiškai ir lenkiškai apeigas atlieka teologijos kandidatas Karolis Langas, tačiau apie pamaldas lietuvių kalba jokių žinių nėra<sup>40</sup>.

Lietuvių valstiečių kova už savo kalbos teises iki 1864 m. dokumentuose plačiai neatsispindi, bet ji yra akivaizdi amžininkų atsiliepiamuose, kuriuose pažymima, kaip lietuviai brangino savo kalbą. Išskyrus pačius pietvakarinius Lietuvos pakraščius, XIX pirmoje pusėje Užnemunėje polonizacija bent kiek plačiau neišsiplėtė. Tačiau, kita vertus, XIX a. Lietuvos etnografinės ribos susiaurėjo. Tai įvyko dėl to, kad Rytų Lietuvos valstietija buvo labiau nuskurdusi, o ir etniniu pažiūriu ji mažai kuo skyrėsi nuo katalikų lenkų ir gudų valstiečių.

Iki XIX a. vidurio valdžios labai retai tiesiogiai kreipdavosi į Lietuvos valstietiją. Bažnyčia ir dvaras paprastai patys išaiškino valdžios nurodymus, kurie buvo adresuoti kaimo gyventojams<sup>41</sup>. Augant valstietijos vaidmeniui šalies gyvenime, atsirado būtinybė valdžiai tiesiogiai kreiptis į

valstiečius. XVIII a. pabaigoje Lenkijos ir Lietuvos sukilėliai pirmą kartą paskelbė politinius atsišaukimus į valstietiją lietuvių kalba. Prūsijos valdžia taip pat išleido kelis aplinkraščius lietuviams Užnemunės krašte, kuriuose paprastai buvo kalbama apie karines prievoles.

Vis dėlto XIX a. lietuvių kalba su nežymiomis išimtimis liko "šnekamąja" administracine kalba pietvakarių Lietuvoje. Tai ypač būdinga žemesniems teismams, kuriuose buvo kalbama lietuviškai, matyt, iki pat XIX a. pradžios. Vienas lietuviškas teismo dokumentas yra datuotas 1844 metais. Yra žinomas 1814 m. lietuviškas tekstas apie Gelgaudiškio dvarininko ir valstiečių santykius po baudžios panaikinimo<sup>42</sup>. Kadangi valdžia ir dažnas iš įpratimo kreipėsi į valstiečius, pasitelkdami pagalbon vertėją, tai visi oficialūs dokumentai buvo leidžiami lenkų, o kartais ir rusų kalbomis. Dvarininko Florijanovičiaus ir Keturkaimio valstiečių sutartis, sudaryta 1838 m., skelbė, kad ji buvo paliudyta ir pasirašyta po to, kai valstiečiai išklausė jos vertimą į lietuvių kalbą<sup>43</sup>. Rašytinės ir šnekamosios administracinės kalbos vartojimas pietvakarių Lietuvoje priklausė nuo jos paskirties.

XIX a. Lietuvos valstiečių kalba buvo vertinama vien tik kaip kaimo žmonių kalba. Ji buvo labiau socialinio luomo, bet ne tautos kalba. Valstietijos tautiniai bruožai mažai tedomino aukštuomenę. Tai buvo viena iš daugelio priežasčių, dėl ko vis didėjo praraja tarp dvaro ir kaimo. Dauguma svetur gyvenančių žemvaldžių vargiai galėjo išgirsi savo pavaldinių šneką, nes tiesiogiai su valstiečiais bendravo dvarų valdytojai ir dvasininkai.

Be abejonės, lenkiškai kalbančios diduomenės abejingumą valstiečių kultūrai sąlygojo labai gilus išankstinis nusistatymas prieš kaimo žmones. Tą gali pailustruoti šie bažnyčios atstovo komentarai: "Sunku apsakyti valstiečio lietuvių įžūlumą ... Labai sunku įveikti lietuvių valstiečio priešišumą ... būtina pamatyti, kaip lietuvių valstiečiai rauda, klūpo ir ginasi kaip avinai, bet iš esmės jie yra tikri grobuonys"<sup>44</sup>. Tiesa sakant, antivalstietiškas nusistatymas buvo nukreiptas į visus kaimiečius, nepriklausomai nuo jų tautybės. Tačiau etniniai skirtumai, aišku,

prisidėjo prie socialinių klasių tarpusavio nepasitikėjimo. Marijampolės apskrities valdytojas teigė, kad viena iš valstiečių bruzdėjimo 1861 m. priežasčių buvo "nepasitikėjimas viskuo, net vyriausybės atstovais, o tai būdingas lietuvių liaudies bruožas"<sup>45</sup>. Netgi iš esmės provalstietiška Šubravecų (Nenaudėlių) slaptoji draugija pašiepė Žemaitijos smulkiųjų bajorų pastangas vartoti lietuvių kalbą literatūroje ir visuomenėje<sup>46</sup>. Priešiško tautinio nusistatymo pavyzdžiu gali būti vyskupo P. Strašinskio antilietuviška politika pietvakarių Lietuvoje.

Politinio ir agrarinio pobūdžio neramumai sąlygojo 1861-1864 m. reformas, kurios buvo neįmanomos be aukštesnio lygio visuomeninių ryšių su Lietuvos valstietija jos gimtąja kalba, nors ir neturėjusia aukštesnio statuso. Kaip minėta, XVIII a. pabaigoje lietuvių sukilėliai išleido politinius atsišaukimus į valstietiją. Šie dokumentai dar nebuvo pakankamai argumentuoti ir suredaguoti, bet jie tapo "lietuviškosios publicistikos" pradžia<sup>47</sup>. Nuo to laiko rašytinės medžiagos, skirtos kaimo žmonėms, gausėjo. 1812 m. Prancūzijos ir Rusijos karo metu, kilus valstiečių neramumams Lietuvoje, žemaičių vyskupas Juozapas Giedraitis paskelbė du lietuviškus aplinkraščius, kuriuose liaupsino Napoleoną kaip "dangaus pasiųstąjį" ir ragino valstiečius paklusti laikinajai valdžiai<sup>48</sup>.

Svarbiausiais politiniais įvykiais, paskatinusiais dar platesnę lietuvių kalbos, kaip politinės agitacijos priemonės, panaudojimą, tapo antirusiški Lenkijos ir Lietuvos sukilimai 1830-1831 ir 1863-1864 m., bei XIX a. 7-ojo dešimtmečio agrarinės reformos. Palyginti gausus valstietijos dalyvavimas 1831 m. sukilime paskatino sukilėlių vadovybę išleisti daugiau atsišaukimų į valstiečius abiem - lenkų ir lietuvių kalbomis<sup>49</sup>. Šią kalbą vartojo ir didesnė dalis sukilėlių kariuomenės.

1861-1864 m. laikotarpiu žymiai išaugo politinės ir socialinės agitacijos leidinių, skirtų lietuvių valstiečiams. 1861 m. baudžiavos panaikinimas ir jo įgyvendinimo problemos paskatino Rusijos valdžią Lietuvoje kreiptis į valstiečius tiesiogiai. Siekiant išvengti valstiečių nepasitenkinimo ir nepasitikėjimo dėl baudžiavos panaikinimo

alygų. Lietuvoje buvo išplatinti keli tūkstančiai baudžios anaikinimo manifesto egzempliorių<sup>50</sup>. Generalgubernatorius Nazimovas prašė kaimo žmones patikėti caru. 1861 m. gegužės mėnesį jis aplinkkraštyje, skirtame Lietuvos vietinei aldžiai, nurodė dar labiau pasistengti išaiškinti liaudžiai krašias caro reformos sąlygas<sup>51</sup>.

Vykdamt 1864 m. reformą, Lenkijos Karalystės lietuškose vietovėse radosi ir kalbinių problemų. Kalvarijos pskrities valstiečiai skundėsi, kad skelbimas apie reformą uvo lenkų kalba, kurios jie nesupranta arba sunkiai ali suprasti<sup>52</sup>. 1864 m. kovo mėnesį Augustavo gubernijos eneralgubernatorius M.Muravjovas įsakė išversti reformos kelbimą į lietuvių kalbą. Per kelias dienas buvo išspausdinta išplatinta 10 tūkstančių lietuviškų skelbimo egzempliorių. etrukus M.Muravjovas pasiūlė Lenkijos Karalystės valstybės ecretoriui N.Miliutinui visą 1864 m. dekretą paskelbti etuviškai. Be to, jis siūlė išspausdinti dekretą ne įprastais otyniškais, bet kirilicos rašmenimis. N.Miliutinas atsakė, ad kirilicos įvedimas tik Lenkijos Karalystės lietuviškose pskrityse gali būti įvertintas kaip politinis žingsnis rieš Lenkija<sup>53</sup>. Kirilicos pavartojimo idėja kuriam laikui uvo atidėta, tačiau jau 1865 m. Rusijos vyriausybė ždraudė lietuvišką spaudą lotynišku raidynu. Tai truko d 1904 m. Šiuo žingsniu buvo bandyta atskirti lietuvių alstietiją nuo sulenkėjusios bažnyčios ir diduomenės. ačiau galiausiai tai sukėlė krizę ir sustiprino antirusišką etuvių tautos nusistatymą<sup>54</sup>.

Taigi vyriausybė turėjo pripažinti, kad bendraujant su alstietija lietuvių kalba yra reikšmingas veiksnys. Anti-rusiškas 1863-1864 m. sukilimas dar labiau sustiprino etuvių kalbos pozicijas. XIX a. antroje pusėje iškilo etuvių inteligentija, kuri kėlėsi į miestus ir lietuvių alba tapo jau ne vien tik valstiečių šneka. Lietuvių alba iškilo kaip tautos kalba, peržengdama parapijos dvaro sienas. Lietuvių kalbos sumoderninimas ir andartizavimas buvo bene svarbiausiais lietuvių tautinio idėjimo laimėjimas. Kai kurių amžininkų bėgštavimas, ad lietuvių kalbą gali ištikti škotų kalbos likimas, epasitvirtino. Verta priminti, kad šią kalbos pergale,

svarbią visos tautos egzistencijai, lėmė valstiečių ištikimybę lietuvių kultūrai ir tradicijoms.

Vertė Jonas Jatauta

## LITERATŪRA

- <sup>1</sup>Žr. Totoraitis J. *Sūduvos-Suvalkijos istorija*. K., 1938. P. 267-27.
- <sup>2</sup>Lebedys J. Mikalojus Daukša. V., 1963. P. 9, 270: Biržiška V. *Senujų lietuviškų knygų istorija*. Chicago, 1957. T. 2. P. 9.
- <sup>3</sup>Römer M. *Litwini v Prusiech Książęcych*. Kraków, 1911. S. 2-10: Nausėd. V. *Lietuviškos mokyklos Prūsijoje XVI - XVII amžiais // Iš lietuvių kultūros istorijos*. V., 1959. T.2. P.320.
- <sup>4</sup>Merkys V. *Lietuvių nacionalinio judėjimo XIX a. socialinės-ekonomines priežastys // Lietuvos TSR istorijos bruožai*. K., 1965. P. 68.
- <sup>5</sup>Granowski K. *Wychodcy mazurscy i warmińscy w Królestwie Polskim połowie XIX w. // Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. 1960. Nr.2. S. 250-25
- <sup>6</sup>*Gazeta Warszawska*. 1861. III. 26. Nr. 223.
- <sup>7</sup>Wielhorski W. *Litwa etnograficzna: przyroda jako podstawa gospodarcz rozwój stosunków narodowościowych*. Wilno, 1928. S. 110-112.
- <sup>8</sup>Šie skaičiai cituojami pagal: Костюшко И.И. *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*. М., 1962. С. 141.
- <sup>9</sup>Pakštas K. *Earliest Statistics of Nationalities and Religion in the Territories of old Lithuanian // Commentationes Balticae*. 1958. 4-5. P. 178.
- <sup>10</sup>Savo atsiminimuose M. Akelaitis rašė, jog jo "šešiasdešimties dūši kaime tik trys žmonės kalbėjo lenkiškai ir tai visai nebuvo keist tik kažin ar taip buvo visur": Akielewicz M. *Słówko z Mariampolszczyzn Wspomnienia z lat młodcianych // Kalendarz ilustrowany na rok 1877*. Warszaw 1877. S. 111.
- <sup>11</sup>Goltz A. *Kilka słów o północnych powiatach gubernii Augustowskiej // Roczniki gospodarstwa krajowego*. 1897. T. 10. S. 286.
- <sup>12</sup>Połujański A. *Wędrówki po gubernii Augustowskiej w celu naukowy odbyte*. Warszawa, 1899. S. 12.
- <sup>13</sup>Butkiewicz B. *Opis kościołów i parafij w mieście Władysławów i we w Gryszkabuda położonych w gubernii Augustowskiej // Pamiętniki religijno moralny*. 1849. T. 6. S. 299.
- <sup>14</sup>Akielewicz. *Op. cit.* P. 190-191.
- <sup>15</sup>Pajevonių Balstogės komisija - vyskupuš Karpavičiui, 1797 m rugpjūčio 18 d. // *Archiwum Diecezjalne w Łomży ( toliau - ADL)*. Ser. A. F. 378.
- <sup>16</sup>Jemelity W. *Diecezja Augustowska czyli sejneńska w latach 1818 - 187* Lublin, 1972. S. 33-34; Basanavičius J. *Iš Seinų vyskupystės Istoriję // Lietuvių tauta*. Kn. 1. D. 2. P. 367-372.
- <sup>17</sup>Jemelity W. *Op. cit.* P. 82-84.
- <sup>18</sup>*Lietuvos TSR bibliografija*. Ser. A: *Knygos lietuvių kalba*: 154. 1861. V., 1969. P.69; Biržiška V. *Aleksandrynas*. Chicago, 1965. T.

P. 30-32.

<sup>19</sup>Lietuvių enciklopedija. T. 24. P. 240; Totoraitis J. Min. veik. P. 267.

<sup>20</sup>Bendras pranešimas // ADL. Ser. B. 188. K. 6-7, 12, 18, 37.

<sup>21</sup>Instrukcija Vižainių evangelikų pastoritui. 1853 m. spalio 14 d. // Archiwum Główne Akt Dawnych (toliau - AGAD). F. 1340.

<sup>22</sup>Jiemelity W. Op. cit. P. 47, 146.

<sup>23</sup>Lukšiai, tėvas Aleksandrovičius - vyskupiui Strašinskiui, 1840 m. kovo 28 d. // ADL. Ser. A. F. 314.

<sup>24</sup>M. Valančiaus knygos apie blaivybę 1858-1861 m. išleisti mažiausi šeši leidiniai. Žr. Lietuvos TSR bibliografija ... P. 434., Tumas-Vaižgantas J. Tremtiniai, romantininkai // Raštai. K., 1929. T. 2. P. 47-52; Biržiška V. Min. veik. T. 3. P. 337-346.

<sup>25</sup>Basanavičius J. Gudelių parapijos monografija // Lietuvių tauta. Kn. 2. D.3. P. 428.

<sup>26</sup>Gazeta Polska. 1862. IX. 2. Nr. 206.

<sup>27</sup>Basanavičius J. Iš Seinų vyskupystės... P. 372-376.

<sup>28</sup>Akieliewicz M. Op. cit. P. 111.; Katkus M. Raštai. V., 1965. P. 311.

<sup>29</sup>Jamiólkowski S. Opisanie kościoła sejneńskiego pod względem historycznym, architektonicznym i inwentarskim. (Rankr., žr. ADL. P. 45. 170)

<sup>30</sup>Połujański A. Op. cit. P. 288.

<sup>31</sup>Kalvarija, valstiečių raštas diecezijos administratoriui Antanavičiui, 1906 m. gegužės 1 d. // ADL. Ser. 2. F.184.

<sup>32</sup>Protestantų bažnyčia Prūsijoje veikė kaip efektyvus lietuvių germanizacijos instrumentas. Mažai yra įrodymų apie kalbinės politikos pokyčius tarp evangelikų liuteronų pietvakarių Lietuvoje XIX amžiuje.

<sup>33</sup>Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi 1846-1848. Warszawa, 1965. S. 39.

<sup>34</sup>Basanavičius J. Gudelių parapijos monografija ... P. 424.

<sup>35</sup>Pajevonių parapijiečių peticija, 1820 m. liepos 10 d. // ADL. F. 379.

<sup>36</sup>Augustavo provincinė komisija - Religinių reikalų ministerijai, 1825 m. gegužės 13 d. // AGAD, CW. F. 1340.

<sup>37</sup>K.Tvapap - Augustavo provincinei komisijai, 1825 m. balandžio 24. d. // AGAD CW. F. 1340. K. 26-30.

<sup>38</sup>Ten pat. K. 34-35.

<sup>39</sup>Religinių reikalų komisija - Augustavo provincinei komisijai, 1826 m. spalio 29 d. // AGAD CW. F. 1340. K. 4-1.

<sup>40</sup>Marijampolės evangelikų parodymas, 1830 m. rugsėjo 9 d. // AGAD CW. F. 1340. K. 140.

<sup>41</sup>Iš dalies Prūsija sudarė išimtį. Jos vyriausybė nuo XVI iki XIX a. išleido daugybę įsakų lietuvių kalba.

<sup>42</sup>Biržiška V. Senųjų lietuviškų knygų istorija. Chicago, 1957. T.2. P. 55-56.

<sup>43</sup>Vladislavovas, susitarimas tarp Florijanovičiaus ir valstiečių, 1838 m. spalio 17 d. // ADL. Ser. A. F. 613; Andriūšaičio, Gudaičio ir kt. parodymai, 1827 m. liepos 1d. // AGAD CW. F.1340.

<sup>44</sup>Gražiškiai, kun. Baikovičiaus ataskaita, 1817 m. gegužės 24 d. // ADL. Ser. A. F. 129.

<sup>45</sup>Cit. pagal: Grynwaser H. Sprawa włościańska w Królestwie Polskim w latach 1861-1862 w świetle źródeł archiwalnych. Wrocław, 1951. S.148.

<sup>46</sup>Maciūnas V. Susirūpinimas lietuvių kalba XIX a. pradžioje // Vairas. 1936. T. 17. Nr. 5. P. 508-509.

<sup>47</sup>Gineitis L. Kristijonas Donelaitis ir jo epocha. V., 1964. P. 30-32.

<sup>48</sup>Tekstas iš: Janulaitis A. Aktai ir dokumentai // Praeitis. 1930. T. 1. P. 361-365.

<sup>49</sup>Sliesoriūnas F., Kropas J. Nežinomas 1831 m. Lietuvos sukilėlių atsišaukimas lietuvių kalba // LTSR MA darbai. A ser. 1965. T.1. P. 239-243.

<sup>50</sup>Корнилов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае. Санкт-Петербург, 1908. С. 123.

<sup>51</sup>Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1957. T.2. P. 26-27.

<sup>52</sup>Костюшко И.И. Указ. соч. С. 141.

<sup>53</sup>Никотин И.А. Из записок И.А.Никотица // Русская старина. 1903. Т. CXII. С. 501-502.

<sup>54</sup>Žr.: Spaudos draudimas // Encyclopedia Lituanica. T. 4. P. 432-435.